

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.01.286>

УДК 94 (477) «1918/1930» О. Волох

*Ярослав ТИНЧЕНКО**

Від «Арсеналу» до Соловків: доля отамана Омеяна Волоха та його червоних гайдамаків

Метою статті є реконструкція біографії колишнього штабс-капітана російської імператорської армії, активного учасника Української революції 1918–1921 рр. Омеяна Івановича Волоха (1886–1937).

Методи та методологія. У дослідженні використані загальнонаукові та історичні методи. Автор застосував просопографічний підхід, що дозволив дослідити події доби Української революції через життєвий шлях військового діяча О. Волоха. Методи герменевтики та критичного аналізу історичного джерела були провідними під час роботи з виявленими архівно-кримінальними справами червоних гайдамаків.

Висновки. Автор дослідив феномен «червоних гайдамаків» на тлі Української революції 1918–1921 рр. Діяльність Омеяна Волоха роз-

* *Тинченко Ярослав Юрійович* – кандидат історичних наук, заступник директора Національного військово-історичного музею України із наукової роботи [mil_muz@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>].

крита у контексті складних ідеологічних дискусій між керівниками армії УНР. Автор стверджує, що перехід військових частин під командуванням О. Волоха на бік більшовицької армії був спричинений ідеологічними переконаннями. Зокрема, отаман О. Волох вважав, що задекларована більшовицька національна політика у вигляді «права націй на самовизначення» дозволила б вибудувати Українську незалежну соціалістичну державу. Натомість він відкидав ідеї представників «Білого руху» щодо «єдиної і неподільної Російської держави». Ідея розбудови держави за зразком європейських буржуазних демократій теж не викликала захоплення у О. Волоха через різку соціальну нерівність у європейських країнах.

Однак, після переходу на бік Червоної армії, підрозділи червоних гайдамаків О. Волоха були розпорошені серед кадрових частин. Сподівання колишнього отамана на розбудову українських національних частин не виправдалися. Більшість його спільників із командного складу була арештована упродовж 1920–1930-х рр. Незважаючи на революційні заслуги та наявність державних нагород, вони були ув'язнені або фізично знищені. Так, О. Волох був арештований у 1933 р. і відбував покарання у Соловецькому таборі. У 1937 р. у складі т. зв. «соловецького етапу» був розстріляний наприкінці жовтня – початку листопада 1937 р. в урочищі Сандормох (Республіка Карелія, Російська Федерація).

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська комуністична партія (боротьбистів), Українська військова організація, Соловки, Омелян Іванович Волох.

У ці дні минає сто років славетній події в історії Української Народної Республіки – початку Першого Зимового походу (6 грудня 1919 р.), а також прикрій зраді отамана Омеляна Волоха та його соратників. Це були ветерани Дієвої армії УНР, які зневірилися у подальшій боротьбі за незалежність України, та, піддавшись на агітацію про надання більшовиками широких прав різним національностям, перейшли на бік радянської влади. Волох та «волохівці» плекали надію, що з них буде сформовано українські радянські військові частини під егідою Української комуністичної партії (боротьбистів). Але їх сподівання не збулися...

Крім того, виповнюється двадцять п'ять років з моменту виявлення архівно-кримінальної справи Омеляна Волоха та першої публікації його автобіографії¹.

¹ Тинченко Я. Злий геній Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха // Академія, гуманітарний альманах. – Ч. 1. – К., 1994. – С. 5–14.

Основу загонів Омеляна Волоха становили колишні бійці 3-го (потім – 17-го) Гайдамацького полку Дієвої Армії УНР. Саме у цьому полку упродовж 1919 р. служив майбутній український поет Володимир Сосюра, який в автобіографічній повісті «Третя Рота» присвятив цій частині кілька десятків сторінок².

Гайдамацький полк був сформований у Києві у грудні 1917 р. під проводом Симона Петлюри на основі Гайдамацького коша Слобідської України. Метою формування було визволення Слобожанщини від більшовиків, оскільки радянські більшовицькі підрозділи взяли під свій контроль майже всю Харківську губернію. До складу Гайдамацького коша Слобідської України влилися рештки кількох збройних формувань військ Центральної Ради, що знаходилися на території Харківщини та були розброєні більшовиками. Їх очолював штабс-капітан Омелян Волох. До коша також долучилися загони Вільних козаків з Верхньодніпровського повіту та Катеринослава на чолі зі штабс-капітаном Олександром Ліневським. Ці військовики, а також окремі добровольці-фронтовики, створили кістяк коша – курінь Червоних гайдамаків.

Військовики Гайдамацького коша були відомі наступними подіями. *По-перше*, їх звинувачували в арешті 7 січня 1918 р. (за н. ст.) й подальшому убивстві одного з більшовицьких ватажків України – Леоніда П'ятакова. *По-друге*, вони брали участь у київських вуличних боях з прихильниками радянської влади із 2 до 9 лютого 1918 р. Гайдамацький кіш Слобідської України спільно з іншими частинами військ Центральної Ради брав штурмом повсталий завод «Арсенал», а потім – приміщення київських залізничних майстерень. *По-третє*, у квітні 1918 р., під час звільнення від більшовиків Слобожанщини, кіш, переформований у 3-й Гайдамацький полк, відіграв головну роль. Причому, у Харкові гайдамаки реквізували червоні прапори місцевих заводських організацій та зробили із них на свої шапки червоні шлики. *По-четверте*, 22 січня 1919 р. гайдамаки заарештували командувача Лівобережним фронтом Дієвої армії УНР Петра Болбочана та його штаб, яких звинуватили у державній зраді.

² Сосюра В. Третя Рота. – К., 1997. – С. 135–188.

Симон Петлюра серед вояків Гайдамацького коша Слобідської України на подвір'ї Микільського військового собору у Києві. За С. Петлюрою зліва – начальник штабу коша (тимчасовий командир 3-го Гайдамацького полку) сотник Олександр Удовиченко. Ліворуч від С. Петлюри – старшина Куреня Чорних гайдамаків О. Савельєв. На фото представлені переважно вояки Куреня Чорних гайдамаків, одягнуті в російську уніформу, але з чорними шликами на шапках. Початок березня 1918 р.

З фондів ЦДКФФАУ ім. Г. С. Пшеничного.

По-п'яте, 15–16 лютого 1919 р. 3-й Гайдамацький полк брав участь у єврейському погромі у м. Проскурові. Погром був спровокований місцевою Червоною гвардією, що у більшості складалася з осіб єврейської національності. Напередодні керівники місцевої Червоної гвардії здійснили державний заколот проти УНР, унаслідок ліквідації якого було учинено єврейський погром. *По-шосте*, у березні 1919 р. у районі ст. Вапнярка отаман Волох та його оточення створили т. зв. Ревком Південно-Західного району України, що почав перемовини з більшовиками. При цьому половина 3-го Гайдамацького полку (3-й та 4-й курені) перейшла на бік ворога. Перемовини завершилися безрезультатно.

Фіналом цієї історії став заколот Омеляна Волоха, Гайдамацького полку, а також інших частин, що 1 грудня 1919 р. під-

няли червоний прапор. Коротка історія існування збройних сил партії боротьбистів – військ отамана О. Волоха, вже докладно описана у наукових працях³.

14 лютого 1920 р. підрозділ О. Волоха у складі: старшин – 154, козаків – 1291, коней – 431, кулеметів – 25, рушниць – 464, набоїв – 15 тис., гармат – 2, снарядів – 108 і возів – 40 – був влитий до 3 бригади 60 стрілецької дивізії Червоної армії. Причому, 500 з них було негайно вислано на поповнення 2-ї бригади 60-ї дивізії. Інших «волохівців» розпорошили по шести стрілецьких полках одного з більшовицьких з'єднань⁴.

Починаючи з 1994 р., історики та журналісти неодноразово зверталися до суперечливої постаті Омеляна Волоха. Упродовж цих років вони виявили ще два унікальних джерела. *По-перше* – архівно-наглядову справу О. Волоха та інших в'язнів, датовану 1934–1936 рр. в архіві Інформаційного центру МВС по Республіці Карелія, спр. № 2776 (№ п-14793 в УФСБ Республіки Карелія). *По-друге*, його фотографії, де отаман зображений у шапці зі шликом, у черкесці, з офіцерським орденом Святого Георгія 4-го ступеня та відзнакою Святого Георгія з лавровою гілкою для офіцерів.

Архівно-наглядову справу виявили співробітники Санкт-Петербурзької правозахисної організації «Меморіал», копії з якої у 2000 р. надали для користування автору цих рядків. Окремі факти з цієї справи були оприлюднені автором у біографічному нарисі, але самі документи в науковий обіг так і не уведено⁵.

Історія з фотографіями теж цікава. Вони були придбані у 2012 р. скупником старовини у Харкові у невідомої людини. Хто зображений на фотографії – скупник не знав. Він розмістив фотографії для ідентифікації на одному з історичних форумів у мережі Інтернет, після чого автор цих рядків зміг по уніформі,

³ Ковальчук М. Останній заколот отамана О. Волоха (грудень 1919 р. – січень 1920 р.) // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2 (19). – С. 18–41; 2010. – Ч. 1 (20). – С. 4 – 29.

⁴ Там само. – 2010. – Ч. 1 (20). – С. 22.

⁵ Тинченко Я. Самый буйный соловецкий заключённый // Киевские Ведомости. – 2001. – 21 августа.

нагородах, порівнянню з іншими фото та описами очевидців безпомилково ідентифікувати Омеляна Волоха. Одна з фотографій була придбана київським колекціонером, а її «близнюк» – кимось з російських колекціонерів. Ця фотографія була виставлена на продаж на московському аукціоні «Монеты и Медали» № 81, що відбувся 25 травня 2013 р. (лот № 481). У коментарі до лоту московські архівісти на замовлення адміністрації аукціону підготували докладну біографію О. Волоха під час його служби у російській імператорській армії, складену на підставі послужного списку та інших матеріалів⁶. Згадані матеріали розкрили невідомі нюанси перебігу Української революції.

Крім Омеляна Волоха, серед червоних гайдамаків велику роль відігравали старшини Олександр Ліневський та Мойсей Маслов⁷. Вони разом з отаманом перейшли на бік Червоної ар-

Сотник 3 Гайдамацького полку О. Волох, весна 1918 р. Фото зі слідчої справи О. Волоха (перезняте у 1994 р.)

⁶ Монеты и Медали. Аукцион 81. – М., 2013. – Лот 481. Режим доступу: <https://numismat.ru/au.shtml?au=81&descr=&per=270&material=45&nominal=0&lottype=0&ordername=2&orderdirection=ASC&num=44&lot=>. Відвідання 10 серпня 2019 р.

⁷ Маслов Мойсей Юхимович (1881–1920) – нар. у с. Миколаївка Павлоградського повіту Катеринославської губ. Упродовж 1904–1908 рр. відбував строкову службу у Лейб-гвардії Гренадерському полку у м. Санкт-Петербург. Після демобілізації, із 1909 р. працював на каменоломнях Кубані, 18.07.1914 р. – мобілізований до російської армії та до 12-го Кавказького піхотного полку у м. Карс. 11.05.1915 р. був поранений, довго лікувався, потому деякий час служив у 229-му запасному піхотному полку у

мії. Вдалося виявити архівно-кримінальні справи О. Ліневського і М. Маслова та інших старшин Армії УНР, які повірили в можливість створення збройних сил Української комуністичної партії (боротьбистів) та долучилися до «волохівців».

Знищенню командних кадрів Армії УНР, які під виглядом боротьбистів перейшли на бік радянської влади, більшовики надавали особливе значення. У книзі Семена Дукельського «ЧК–ГПУ на Україні» вміщено два оповідання, в яких йдеться про знищення колишніх «волохівців»: «Петлюровские организации в Павлограде и Лозовой», а також «Школа червонных старшин»⁸.

По павлоградській справі був заарештований та пізніше страчений колишній командир 17 (3-го) Гайдамацького полку та керівник 1-ї бригади Червоних гайдамаків у війську отамана О. Волоха Мойсей Маслов.

Арешти українського підпілля у Павлограді та повіті здійснювалися органами ЧК у два етапи. Причому, якщо у першому випадку чекісти дійсно викрили українську підпільну організацію, то у другому – справа виглядала надто надуманою. До Павлограду 3 червня 1920 р. прибула з Харкова група співробітників Особливих відділів ЧК Південного та Південно-Західного фронтів. Вже через три дні чекісти здійснили арешти перших десяти осіб: місцевого воєнкома Сиденка, його секретаря Петренка (місцевого голову партійної організації боротьбистів), колишніх старшин Армії УНР Ничипора Федоровича Дементьєва та Дембицького, а також ще шістьох проукраїнськи налаштованих осіб. Ще за кілька днів відбулися арешти симпатиків

м. Павлоград. Незабаром відправлений на Південно-Західний фронт – до складу Лейб-гвардії Гренадерського полку. Удруге поранений 23.07.1916 р., у вересні того ж року отримав чин підпрапорщика, а 29.11.1916 р. – прапорщика. Подробиці служби в українських військах приховував. Згадав лише, що у 1918 р. перебував у Звенигородському повіті у повстанському загоні отамана Шинкаря, що виступив проти Гетьманату. Під керівництвом отамана Волоха очолював бригаду, що у січні 1920 р. увійшла до складу 3-ї бригади 60-ї стрілецької дивізії. Страчений у 1920. Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 2678, арк. 36–55.

⁸ Дукельский С. ЧК на Украине. – Едмонтон, 1989. – С. 105–108, 110–111.

УНР у Лозовій, Новомосковську, Верхньодніпровську та Петропавлівську⁹.

Під час допитів першої партії заарештованих слідчі дізналися про перебування у Павлоградському повіті Мойсея Маслова та ще деяких осіб, які співробітничали із більшовиками разом із отаманом Волохом. Найбільше інформації надав Ничипір Дементьєв – колишній старшина Армії УНР, який у 1918–1919 рр. служив у Запорізькій дивізії – з'єднанні, до складу якого належав Гайдамацький полк. У 1923 р. С. Дукельський, описуючи учасників павлоградської організації, він так охарактеризував Дементьєва (мовою оригіналу):

«Сравнительно молодой работник, но преданный душой и телом Петлюре, способен был на выполнение самих серьёзных заданий своей организации»¹⁰.

Через місяць у Павлограді відбулася ще низка арештів. У другій архівно-кримінальній справі на «павлоградських заколотників» Маслов займав перше місце. Як виявилось з анкети арештованого, у Маслова із Волохом було багато спільного: обидва з батрацьких родин, працювали на Кубані, воювали на Кавказькому фронті. Завдяки відвазі із нижніх чинів вислужилися в офіцери.

М. Маслов стверджував, що майже одразу після переходу на бік радянської влади у січні 1920 р. захворів на тиф, лікувався в Умані. Після одужання у березні повернувся на батьківщину – до с. Миколаївка Павлоградського повіту Катеринославської губернії. Тут його і заарештували у червні 1920 р. за звинуваченням у підготовці антирадянського повстання на користь УНР.

Справу вів уповноважений Павлоградського особливого відділення Особливого відділу Південно-Західного фронту. Згідно довідки від 14 липня 1920 р., по цій справі було заарештовано 16 осіб – 13 учасників змови та 3 особи, які раніше служили у білогвардійських формуваннях¹¹. Справа розглядалася у Харкові, куди заарештовані були доставлені з Павлограда.

⁹ Дукельський С. ЧК на Україні. – С. 106–107.

¹⁰ Там же. – С. 106.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 2678, арк. 27.

Історія організації цього заклоту та ролі у ньому М. Маслова викладена у висновку по кримінальній справі від 29 серпня 1920 р. (мовою оригіналу):

«1920 года, Августа 29 дня. Я, Уполномоченный Секретно-Оперативной части Особого отдела Юг[о-]Зап[адного] фронта ИВАНОВ Юрий, рассмотрев дело по обвинению лиц в участии и подготовке восстания против Советской Власти в гор. Павлограде и его уезде Екатеринославской губернии с целью быстрого свержения Советской власти и помощи быстрейшему передвижению поляков и Петлюровцев на Украину:

1. МАСЛОВ Моисей Ефимович, бывший командир 1-й Бригады Красных Гайдамаков – 39 лет.

2. ЗАЙЧЕНКО Иван Афанасьевич, военный руководитель Рождественской волости Павлоградского уезда Екатеринославской губернии – 20-ти лет.

3. ПАВЛИЩЕВ Кирилл Дионисеевич – бывший Петлюровский Сотник в полку, коим командовал Маслов, дома ничем не занимался – 19 лет.

4. БЕДРИК Алексей Васильевич – секретарь Лозовской Продовольственной Управы, был Секретарём Павлоградской “ПРОСВИТЫ” – 34 л.

5. САМОЙЛЕНКО Георгий Карпович – бывший делопроизводитель Гормилиции в гор. Павлограде, друг ЗАЙЧЕНКО и ДЕМЬЯНОВА – 21 год.

6. ДЕМЬЯНОВ Петр Петрович – делопроизводитель Екатеринославского Волостного Военкома Павлоградского уезда, друг ЗАЙЧЕНКО – 19 лет.

7. ОПОШНЯНСКИЙ Демьян Архипович – почтово-телеграфный чиновник VI-го разряда, Петропавловской волости Павлоградского уезда – 22-х лет.

8. ТЫРТЫШНЫЙ Николай Прокофьевич – письмоводитель 2-го участка Гормилиции гор. Павлограда – 19-ти лет.

Как видно из предыдущего дела о Петлюровской организации гор. Павлограда и его уезда¹². В то время как начало организации в городе начало выливаться определённую форму только лишь с приездом в Павлоград ДЕМЕНТЬЕВА и ДЕМБИЦКОГО, так и уезде оно начало принимать также определённую форму только с приездом туда МАСЛОВА Моисея. И вот вся надежда Павлоградских организаторов НАЗАРОВА (ПЕТРЕНКО) и СИДЕНКО была именно на МАСЛОВА Моисея как пользовавше-

¹² Так у тексті.

гося большим влиянием и уважением крестьянского населения, ибо его выдающийся рост [и] специальная Военно-Украинская подготовка [–] бывший командир 1-й Бригады Красных Гайдамаков, а ранее полковник Петлюровской Армии. И вот МАСЛОВ получил хорошее освещение о деятельности различных банд Павлоградского уезда, в частности банды УДОВИЦКОГО, которой было устроено собрание и митинг, на котором выступал сам МАСЛОВ, уговаривая собравшихся сейчас же не выступать, а организовать побольше и тогда уже громить ненавистное для самостийных украинцев иго “большевиков”. МАСЛОВ часто ездил в Павлоград, для связи и ориентации в делах НАЗАРОВА и СИДЕНКО, причём его поездки сопровождались всегда свиданиями с ЗАЙЧЕНКО, ДЕМЬЯНОВЫМ и другими.

Сам МАСЛОВ часто искал встречи с бывшим своим сотником по Петлюровскому полку ПАВЛИЩЕВЫМ, но встретиться им никак не удавалось, и он пользовался простой передачей ничего не значащих для посторонних и ничего не сведущих в ихних делах лиц слов, которых достигали своего действия. Сам МАСЛОВ, в бытность свою командиром 1-й Бригады Красных Гайдамаков, был не весьма обрадован, что вместо предполагаемого формирования вокруг бригады красных частей, его часть начали распылать по другим красноармейским частям, прибывшим из Севера, и для того, чтобы не разбить единственную Петлюровскую сотню Гайдамаков, в Петлюровском отношении более надёжных, он посылает их, как он даёт в своих показаниях “НА ТЮТЮНИКА”, но эта сотня обратно не возвращается – остаётся там.

Дальше, получая сведения от своих единомышленников о том, что организация открыта и аресты начались, прячется в подвал искусственно замаскированный, куда ему приносят пить и т. д. и в таком положении его застают приехавшие для его ареста красноармейцы, находят его самого с племянником в подвале.

В то время, когда развивалась работа по уезду, кипела работа и в городе. СИДЕНКО и НАЗАРОВ подтягивали ненужные в уезде, но необходимые силы в городе. Для этого ЗАЙЧЕНКО и ДЕМЬЯНОВ часто приезжали в город, шушукались по закоулкам с СИДЕНКО и НАЗАРОВЫМ, и все было готово для их перевода из уезда в гор. Павлоград. Но открытие Петлюровской организации и начало арестов все дело испортило, и перевестись они уже не смогли.

САМОЙЛЕНКО, хотя в своих показаниях и отказывается от участия в этой организации, но как лучший друг и сподвижник

ЗАЙЧЕНКО и ДЕМЬЯНОВА, часто посещавший “ПРОСВИТУ” и видевший, что творится что-то против Советской Власти, об этом молчал. Вообще БЕДРИК, САМОЙЛЕНКО, ДЕМЬЯНОВ, ТЕРТЫШНЫЙ и ОПОШНЯНСКИЙ предполагались к использованию их как силы надёжные, которые, без сомнения, были преданы делу Украинскому. ПАВЛИЩЕВА, как бывшего сотника, по всей вероятности, предполагалось использовать по специальности. ОПОШНЯНСКИЙ, хотя и отказался принять участие в организации, но о ней знал и не считал нужным предупредить соответствующие органы для её ликвидации. ТЕРТЫШНЫЙ, возможно, что ничего об организации ничего не знал, но надеяться на него как на надёжного человека не приходится, хотя он старается это показать.

МАСЛОВ Моисей как опытный в военном деле предполагался встать главой восстания. Для этого им уже предпринимались меры, он вошёл в соглашение с бандой УДОВИЦКОГО, он как бывший начальник и полковник Петлюровских войск привлекал на свою сторону бывших своих сослуживцев, коих в Павлограде и уезде у него было достаточно. Человек высшей степени хитрый, держит себя гордо и вообще самый ярый украинец, мечтающий об украинизации и постановки Украине на чистую Украинскую физиономию»¹³.

Під час допитів Мойсей Маслов не приховував, що має проукраїнські погляди, і визнав, що познайомився та зблизився з військовим керівником м. Павлограда Сиденком саме тому, що останній при першій зустрічі заявив, що є членом партії боротьбистів. Також він зізнався, що до Тютюнника у січні 1920 р. було відправлено кінну сотню на чолі з Полторацьким¹⁴. Однак свою участь антирадянській змові М. Маслов заперечував.

Роль Мойсея Маслова в Армії УНР висвітлив заарештований Кирило Павлищев. Він заявив, що колишній штабс-капітан російської армії Маслов був командиром 3-го куреня 3-го Гайдамацького полку, а пізніше – командиром підрозділу. Павлищев стверджував, що служив у 3-му Гайдамацькому полкові лише у січні–грудні 1918 р., а потім втік із нього¹⁵.

¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 2678, арк. 56–57.

¹⁴ Там само, арк. 48.

¹⁵ Там само, арк. 113.

Поміж іншим, 3-й курінь 3-го Гайдамацького полку вважався шахтарським. Оскільки він був створений під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського з молоді робітничих містечок півночі Катеринославської та півдня Харківської губерній. Зокрема, саме у цьому курені у 1918–1919 рр. служив майбутній український поет Володимир Сосюра.

21 вересня 1920 р. колегією Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів (протокол № 13) Маслов, Павлицhev, Самойленко та Зайченко були засуджені до страти. Протокол підписали Євдокимов, Зонов, Дукельський та секретар Отто. Тertiшний, Бедрик та Дем'янов, які також проходили по справі, були відправлені на Західний фронт, де Червона армія воювала з поляками¹⁶.

Таким чином, вже у вересні 1920 р. Мойсей Маслов був страчений – всього через вісім місяців після зрадницького рішення отамана Волоха.

Заарештований по Павлоградській справі Ничипір Дементьєв також надав свідчення проти низки командирів та курсантів Харківської школи червоних старшин – колишніх вояків Армії УНР, які разом з О. Волохом перейшли на бік більшовиків.

У книзі С. Дукельського у розділі про арешти у Харківській школі червоних старшин роль провокатора Н. Дементьєва взагалі не висвітлюється. За його «офіційною» версією, справа виглядала так (мовою оригіналу):

«В начале сентября Особому отделу Юг[о-]Зап[адного] фронта стало известно, что комсостав Харьковской школы червонных старшин подготавливает измену Советской власти и переход на сторону Петлюры.

При беглом ознакомлении с анкетами курсантов и преподавателей школы удалось установить, что курсант Харитоненко Николай, несмотря на свои 20 лет, уже успел быть хорунжим в “1-м Подольском имени Симона Петлюры” полку и попал к нам в плен в момент столкновения с Красной армией. Переехав в Харьков, он поступил во “Всеиздат”, откуда поступил в школу червонных старшин.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 2678, арк. 62.

Бубенко Николай был офицером царской армии, служил в “Курины Головного атамана” и тоже попал к нам в плен. В школе он состоял преподавателем топографии.

Макаренко Фёдор, бывший поручик, служил в петлюровских частях. В школе занимал должность чотового 1-й сотни.

Краснокутский Михаил, бывший поручик, служил в петлюровских и деникинских войсках, скрыл свою настоящую фамилию и чин. В школе занимал должность чотового 11-й сотни.

Кушнаренко Антон, Задорожный Николай, Якименко Яков, Петровский Митрофан и Рашавец Николай – все бывшие офицеры, служили у Петлюры и у белых. В школе занимали ответственные командные должности.

При дальнейшей разработке этого дела было выяснено, что в связи с предстоящей отправкой школы на фронт указанная группа лиц подготовляла переход всей школы на сторону Петлюры»¹⁷.

Вдалося виявити архівно-кримінальні справи на двох осіб, зазначених С. Дукельским, а також ще двох, які пов'язані із цією «змовою», але не згадуються у книзі. Згідно із матеріалів справи, всі заарештовані заперечували звинувачення в участі у «змові», але для деяких з них фатальну роль зіграли свідчення Н. Деметьєва.

Перший арешт відбувся 1 жовтня 1920 р. Цього дня Харківська школа червоних старшин відправлялася на фронт проти поляків. Курсант Микола Харитоненко¹⁸ отримав завдання суп-

¹⁷ Дукельский С. ЧК на Украине. – С. 110.

¹⁸ Харитоненко Микола Юхимович (1900–1920) – нар. у м. Бахмут. Навчався у Харківському комерційному училищі, у квітні 1918 р. добровільно вступив до 16-ї сотні 2-го Запорізького полку військ Центральної Ради, із грудня 1918 р. – військовослужбовець 4-го Запорізького полку ім. І. Богуна Дієвої армії УНР. Навесні 1919 р. служив у Гуцульському коші та хорунжим у 1-му Подільському полку ім. С. Петлюри. У травні 1919 р. у Луцьку потрапив до польського полону. Звільнений у вересні, потому – військовослужбовець 4-го пішого полку Січових Стрільців. Після розформування полку наприкінці 1919 р. вирішив повернутися на батьківщину. У районі м. Чигирин потрапив до боротьбистського збройного формування отамана Коцура, згодом служив у 4-му Придніпровському полку. 22 січня 1920 р. демобілізувався. Але незабаром вступив до Харківської школи червоних старшин. Заарештований 1 жовтня, засуджений до страти 16 жовтня 1920 р. Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 69082, арк. 1–34.

роводжувати в автомобілі в якості охоронця жінку, яка їхала з пакетом до начальника військових навчальних закладів Розовського. Але завдання було інспіровано: автомобіль привіз М. Харитоненка до особливого відділу. Він докладно оповів свою біографію, з якою впливало, що у радянському полоні ніколи не був, водночас заперечував участь в контрреволюційній змові. Попри це, М. Харитоненко був засуджений до страти за звинуваченням у спробі намови курсантів перейти на бік супротивника. Витяг із протоколу особливого відділу підписали: Манцев, Євдокимов, Дукельський, Міхельсон¹⁹.

2 жовтня 1920 р. заарештували командира 4-ї сотні Харківської школи червоних старшин Олександра Грінченка²⁰. У його справі містяться цікаві свідчення Н. Дементьєва, які свідчать про його провокативну роль у цій «змові». Зокрема, Н. Дементьєв розповів, як він провокував О. Грінченка на щирість (мовою оригіналу):

«Дальше вечером, идя из митинга, я ему говорил о том, что приехал в Харьков от Петлюры Макаренко для переговоров с Волохом. Он сказал, что хотел бы увидеть его, но на это я сказал, что для сохранения конспирации этого сделать нельзя. Он очень жалел об этом, но видно было, что он доволен тем, что подготовительные работы, влекущие свержение советской власти, ведутся»²¹.

Н. Дементьєв також стверджував, що О. Грінченко прибув «лише два місяці як від Тютюнника», чим занадто перевищу-

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 69082, арк. 34.

²⁰ Грінченко Олександр Дмитрович (1890–1920) – нар. у м. Бахмут. Закінчив Олексіївське військове училище у м. Москві, служив у 141 піхотному Можайському полку. У його складі у 1914 р. брав участь у Першій світовій війні, потрапив до полону. У 1918 р. повернувся з полону, вступив до Дієвої армії УНР. Був старшиною з особливих доручень при Директорії, із початку 1919 р. – помічник начальника штабу корпусу Залізнично-технічних військ (у подальшому – 9-ї Залізничної дивізії). У 1920 р. перейшов на бік 41-ї стрілецької дивізії Червоної армії, вступив до Харківської школи червоних старшин, командував 4-ю сотнею. Заарештований 2 жовтня, засуджений до страти 16 жовтня 1920 р. Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 2755, арк. 18.

²¹ Там само, арк. 18.

вав його роль у «курсантській змові». Цікаво, що в архівах Дієвої армії УНР також збереглися свідчення про службу Олександра Грінченка, які спростовують зазначену інформацію. Станом на 19 серпня 1919 р. О. Грінченко обіймав скромну посаду начальника статистично-топографічної частини штабу 9-ї Залізничної дивізії, а з 27 серпня взагалі отримав двомісячну відпустку²².

Але в історії зради О. Волоха О. Грінченко все ж зіграв певну роль. На допитах він докладно оповів свою біографію і зазначив, що добровільно перейшов на бік Червоної армії, але контрреволюційну діяльність заперечував²³. Попри це, 16 жовтня 1920 р. разом із М. Харитоненком він був засуджений до страти.

Наступний заарештований на підставі свідчень Н. Дементьєва – колишній командир сотні у 3-му Гайдамацькому полку та курсовий старшина 2-ї сотні Харківської школи червоних старшин Яків Якименко²⁴. Він теж заперечував свою причетність до змови, але був «викритий» під час очної ставки з Н. Дементьєвим. Останній стверджував, що, начебто, розповідав Якименку та курсанту Краснокутському, що вступив до школи саме для контрреволюційної діяльності і вони, буцімто, погодилися співпрацювати. Водночас, Якименко факт цієї розмови заперечував. Однак його теж засудили до страти²⁵.

Цікавий факт зі справи: Я. Якименко походив з родини українських переселенців з Оренбурзької губернії, і до 1917 р. не був в Україні. Але під час допитів він відповідав на питання українською мовою.

²² ЦДАВО України, ф. 1696, оп. 1, спр. 1, арк. 19, 22.

²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 2755, арк. 19.

²⁴ *Якименко Яків Іванович* (1893–1920) – нар. на хут. Новочеркаський Орського повіту Оренбурзької губ. У 1914 р. мобілізований до армії, служив рядовим у 10-му Туркестанському стрілецькому полку, у 1916 р. закінчив школу прапорщиків в Оренбурзі. Із 1918 р. служив у 3-му Гайдамацькому полку Армії УНР, командир сотні. На початку 1920 р. з отаманом Волохом перейшов на бік більшовиків. Пізніше був курсовим старшиною 2-ї сотні Харківської школи червоних старшин. Заарештований 8 жовтня та засуджений до страти 16 жовтня 1920 р. Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71930, арк. 6–7.

²⁵ Там само, арк. 20.

Четверта кримінальна справа – колишнього старшини Армії УНР Семена Петрова, який також деякий час був відряджений до Харківської школи червоних старшин, але постійно служив в Українському запасному полку²⁶. Він взагалі був засуджений до страти лише за те, що служив в Армії УНР, і разом з отаманом Волохом перейшов на бік радянської влади. Відповідний витяг із протоколу № 1 особливого відділу Харківського військового округу від 27 січня 1921 р. про його розстріл підписали Данішевський, Садовський, Грундман, Ю. Зверев²⁷.

За даними С. Дукельського, по справі Харківської школи червоних старшин були також заарештовані: командири сотень Митрофан Петровський (колишній поручик), Микола Рашавець (старшина, але чин не зазначено), помічник командира 1-ї сотні Антін Кушнарєнко (колишній сотник), «чатові» Михайло Краснокутській (Микита Цебинога), Федір Макаренко (обидва – колишні поручики та червоні гайдамаки), викладачі Микола Бубенко, Микола Задорожний та Євтушенко (колишні старшини)²⁸. Вочевидь, більшість з них, або навіть усі, були також засуджені до страти.

Історія Ничипора Дементьєва для керівництва Всеукраїнської ЧК мала несподіване продовження у 1921 р. Втершись у довіру до керівників більшовицької спецслужби, він став виконувати різні агентурні доручення, врешті-решт був викритий як подвійний агент. Розслідування встановило, що його справжнє прізвище Федір Божко – легендарний сотник-розвідник Армії УНР, один із організаторів Кінного полку Чорних Запорозжців.

²⁶ *Петров Семен Микитович* (1891 –1921) – нар. у с. Лосівка Лебедянського повіту Харківської губ. У липні 1917 р. закінчив 5 Київську школу прапорщиків. Восени 1918 р. його мобілізували до 35-го Кременчуцького полку Армії Української Держави, потім служив у 3-му Запорізькому ім. С. Наливайка полку Дієвої армії УНР. У січні–лютому 1920 р. разом з отаманом Волохом перейшов на бік радянської влади. Був командиром взводу в Українському запасному полку у м. Харкові. Дата арешту у кримінальній справі відсутня. Засуджений до страти 27 січня 1921 р. Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 69216.

²⁷ Там само.

²⁸ *Дукельський С.* ЧК на Україні. – С. 110–111.

Саме він 31 серпня 1919 р. скинув російській прапор із верхівки київської міської думи. У січні 1920 р., коли Армія УНР рейдувала у Першому Зимовому поході, сотник Ф. Божко за завданням генерала М. Омеляновича-Павленка відправився у розвідку на захоплену більшовиками територію. Опинившись під арештом, Ф. Божко у ніч з 12 на 13 грудня 1921 р. здійснив спробу втечі. Він вихопив зброю в одного з конвоїрів, але був застрелений кількома кулями, коли перелізав через паркан в'язниці²⁹.

Цілком ймовірно, що після викриття українського підпілля у Павлограді та арешту, Божко-Дементьєв скористався ситуацією та спрямував «каральний меч революції» проти зрадників – «волохівців». Таким чином, він уцілів, отримав змогу продовжувати свої розвідувальні функції, а крім того – сприяв знищенню тих, хто вчора були його товаришами, але перейшли на бік ворога, а відтак для УНР становили ще більшу небезпеку, ніж більшовики.

Деякій кількості колишніх активних «волохівців» вдалося уникнути у 1920 р. покарання, але це не рятувало їх від репресій у майбутньому. У цьому контексті типова доля ще одного командира 3-го Гайдамацького полку Олександра Ліневського³⁰. Восени 1917 р. він був одним із організаторів загонів Вільного козацтва на батьківщині – у Верхньодніпровську Катеринославської губернії. Напередодні київських вуличних боїв сотня козаків Верхньодніпровського повіту влилася до складу Гайдамацького коша Слобідської України і брала участь у всіх легендарних боях цього формування, а також – 3-го Гайдамацького полку. О. Ліневський був командиром сотні, куреня, пол-

²⁹ Тинченко Я. Чорношличник, розвідник та підпільник Федір Божко // Лицарі Зимових походів, 1919–1922 рр. – К., 2017. – С. 333–337.

³⁰ Ліневський Олексій Олексійович (1891–?) – нар. у с. Адамівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ. Закінчив Вищі сільськогосподарські курси у м. Санкт-Петербург, працював агрономом. У 1915 р. був мобілізований, воював рядовим, за бойові заслуги отримав чин прапорщика. У 1917 р. вступив до 2-го Українського козацького полку ім. гетьмана П. Полуботка, останнє звання у російській армії – штабс-капітан. Із весни 1918 р. служив у 3-му Гайдамацькому полку військ Центральної Ради, командував сотнею.

ку, а у 1919 р. – начальником 6-ї Запорізької дивізії Дієвої армії УНР. Після переходу з отаманом О. Волохом на бік радянської влади Ліневський повернувся на батьківщину, де влаштувався дільничним агрономом Адамовської дільниці Верхньодніпровського повіту. 8 листопада 1921 р. був навіть обраний головою районної господарської селянської спілки у м. Верхньодніпровськ. 4 листопада 1922 р. заарештований у Києві за службу у Дієвій армії УНР та засуджений до 5 років позбавлення волі, амністований ВУЦВК 3 листопада 1923 р. Потому деякий час перебував без роботи. Лише 15 квітня 1924 р. влаштувався завідувачем господарства Верхньодніпровських педкурсів. Знов заарештований 1 вересня 1924 р. за обвинуваченням у співробітництві із білогвардійською розвідкою. Категорично заперечував свою будь-яку причетність до «білих». Вже 5 грудня 1924 р. його звільнили. Повторно заарештували О. Ліневського 27 жовтня 1930 р. за звинуваченням в антирадянській діяльності. На момент арешту він працював технічним керівником радгоспу ім. Сталіна Запорізького району. 14 липня 1931 р. Ліневський був засуджений судовою «трійкою» при колегії ДПУ УСРР до 10 років позбавлення волі. 14 квітня 1935 р. термін ув'язнення був скорочений до 7 років. Подальша доля невідома³¹.

Колишні червоні гайдамаки перебували на оперативному обліку радянської спецслужби. Так, зберіглася облікова анкета останнього ад'ютанта 3-го Гайдамацького полку Стефана Коновалова³². Як і інші, разом з отаманом Волохом на початку 1920 р.

³¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 37510; Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9960.

³² *Коновалов Стефан Олександрович* (1898–?) – нар. у м. Вовчанськ Харківської губ. Під час Першої світової війни служив старшим унтер-офіцером, нагороджений Георгіївським хрестом 4-го та 3-го ступеня. Із грудня 1918 р. до листопада 1919 р. служив у 30-му (потім – 17-му) Гайдамацькому полку. Із 7 лютого 1920 р., після влиття гайдамаків до складу Червоної армії, служив командиром роти у 520-му, 393-му та 131-у стрілецьких полках. Закінчив Харківську вищу повторну школу РСЧА, призначений помічником командира 7-ї роти 131-го Таращанського полку 44-ї стрілецької дивізії, у 1923 р. демобілізувався. Станом на 1926 р. мешкав у с. Глибоке. Подальша доля невідома. Див.: ГДА СБ України, ф.13, спр. 406, т. 15, арк. 228; Книга учета лиц состоявших на

перейшов на бік радянської влади. До 1923 р. служив у Червоній армії, потому демобілізувався та мешкав у с. Глибоке. Станом на 1926 р. перебував на обліку у ДПУ. Подальша доля С. Коновалова достеменно невідома.

Головний антигерой змови проти УНР наприкінці 1919 р. Омелян Волох, до свого арешту 4 травня 1933 р. мав досить щасливе життя у Харкові. Як видно з матеріалів архівно-кримінально справи 1933 р. та архівно-наглядкової справи 1936–1936 рр., він позиціонував себе як надзвичайно принциповий та чесний радянський громадянин, що сповідував ленінську національну політику. Водночас, попри показне прагнення справедливості, у словах та діях О. Волоха немає жодної згадки про такі злочини радянської влади проти населення радянської України, як колективізація та Голодомор. Однак протокол одного з допитів Омеляна Волоха яскраво свідчив, що він «кривив душею» та навмисно заплющував очі на негативні явища радянської влади. Під час допиту 28 червня 1933 р. у Волоха запитали про товаришів по зброї, з якими він перейшов на бік радянської влади (мовою оригіналу):

«Вопрос: Сообщите фамилии Командного состава Вашей части в Петлюровской Армии и Комсостава в Кр[асной] Армии под Вашим командованием при переходе на сторону Сов[естской] Власти.

Відповідь: Щодо прізвищ комскладу тих частин, що були під моїм керівництвом. Список всього складу й козаків був переданий до Штабу 60-ї дивізії, куди частини були вліті 11 лютого 1920 року в місті Умані. Увесь архів цієї групи Ревком Правобережжя здав до ЦК УКП (боротьбистів), де можна відшукати всі доскональні відомості про особовий Склад військ. Поскільки минуло 15 років, тому я можу дати прізвища тих, кого на протязі 15 років бачив.

– В ревком Правобережжя входили: 1) Немоловський Іван, член ЦК УКП(б) і я – Волох Омелян.

Старшини: 1) Німант (ім'я не пам'ятаю), при переході був нач[альником] Штабу Червоних військ; 2) Кожемяка Володимир комполка і в 60 дивізії комполка, служив в Червоній армії, а

потім був висланий; 3) Богданов (ім'я не знаю), сотник, в 60 дивізії теж. Мав орден Червоного Прапору. Зараз десь учителює, здається, в Донбасі; 4) Байло Сергій, комбриг кінноти, командував в 60 дивізії теж бригадою, має два ордена Червоного Прапору; 5) Мішук (ім'я не знаю), точно не пам'ятаю посади, здається, сотник, в Червоній армії – комполка, зараз не знаю, чи він в Червоній армії; 6) Ліневський Олекса при переході був хворий, в Петлюрівській армії командував дивізією, у повстанні проти гетьмана був сотником.

Перечисленні тут особи – ті, яких я на протязі 15 років зустрічав, решта комскладу з моєї пам'яті зникла і прізвищ назвати не можу без відповідного нагадування»³³.

У цьому коротенькому списку О. Волох назвав імена лише тих соратників, які після 1920 р. продовжували службу у Червоній армії або ж займали керівні посади у народному господарстві (як О. Ліневський). Він згадує комбригів РСЧА Сергія Байла та Микиту Мішука, командирів полків 60-ї стрілецької дивізії Володимира Кожемяку та Павла Богдана (помилково – «Богданов»). Однак ані словом не згадав про Мойсея Маслова чи колишніх гайдамаків, страчених по справі контрреволюційної змови у Харківській школі червоних старшин.

Біографії комбригів-кавалеристів Червоної армії Сергія Байла та Микити Мішука, репресованих у 1937 р., нині широко відомі і є у вільному доступі у мережі Інтернет. Додаткові дані про Володимира Кожемяка доки що віднайти не вдалося. П. - Богдан фігурував у списках нагороджених орденом Червоного прапора, як командир 540 стрілецького полку 60-ї дивізії РСЧА (наказ № 351 за 1921 р.). Навесні 1921 р., напередодні розформування 60-ї дивізії, Павло Богдан очолював 538 стрілецький полк.

Архівно-кримінальна справа Омеляна Волоха зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, її передали із Галузевого державного архіву СБУ у 1994 р.³⁴

В архівно-наглядній справі соловецького в'язня О. Волоха, фрагменти з якої вдалося отримати завдяки сприянню Санкт-

³³ ЦДАГО Україна, ф. 263, оп. 1, спр. 60683, арк. 21.

³⁴ Там само, арк. 1-91.

Петербурзької правозахисної організації «Меморіал», міститься інформація про систематичні акти протесту та виявлення фізичної непокори співробітникам табору з боку О. Волоха. Так, 3 серпня 1934 р., начальник соловецької в'язниці доповідав про поведінку Омеляна Волоха (мовою оригіналу):

«По отношению к сотрудникам изолятора ведёт себя вызывающе. При обходах во время разговора с иронией заявляет: “Плохо ли, хорошо ли, вы все равно освободить меня не можете”. Считает своё заключение насилем над ним, благодаря которому он постепенно привыкает к мысли, что он раб и даже хуже такового, делая вывод, что скоро, возможно, его начнут бить, как всякого раба. Настойчиво просит разрешения переписки с родными. Занимается рисованием акварелью. Нарисовал свой автопортрет на фоне окна с решёткой. Периодически отказывается подчиняться внутреннему распорядку и ведёт громкие разговоры сам с собой, громко читает, старается громко говорить в коридоре при выходе в уборную и на прогулке.

[...] Находясь в Соловецкой тюрьме ГУГБ, тесно связан с осуждёнными членами “УВО” однодельцами: Солодуб, Яловый, Яворским, Полозом, совместно с которыми повседневно ведёт контрреволюционные разговоры, оставаясь при своих контрреволюционных националистических убеждениях. Систематически наносит оскорбления обслуживающему административному составу тюрьмы. Особенную вражду проявляет к работникам органов НКВД. Всеми мерами старается завязать связь с заключёнными соседних камер путём перестукивания, подбросами записок в уборной и оставлением надписей в уборной. Имеет ряд административных взысканий. Остался злостным врагом советской власти»³⁵.

Практично одразу по прибутті до Соловків О. Волох став постійним «відвідувачем» штрафного ізолятора та, врешті-решт, був переведений до одиночної камери. 30 січня 1935 р.:

«[...] Волох заявил начальнику ИЗО³⁶, что если ему не сообщат о семье, он в свою камеру никого не допустит и не будет подчиняться никаким законам, а будет творить всякие нелепости и

³⁵ Архив Информационного центра МВД по Республике Карелия, д. № 2776 (№ п-14793 УФСБ Республики Карелия), архивно-надзорное дело заключённого Волоха Емельяна Ивановича и др.

³⁶ ИЗО – изолятор (рос.).

безобразия, “чтобы скорей палачи задушили”. Поведение Волоха вызывающее: нарушает внутренний распорядок изолятора постоянным пением и свистом. Просьбы и неоднократные предупреждения о прекращении пения и свиста – не помогают. В связи с нахождением заключённых в нижнем этаже, Волох будет помещён в изолированную камеру. По поводу своего заключения Волох во враждебном тоне заявляет: “Я невиновен и не знаю, что от меня хотят и в чем именно я должен признаться. Много написал заявлений, но ответов не имею, что расцениваю как бесчеловечное отношение и издевательство над личностью. Царские тюремщики и те создавали лучшие условия арестантам, чем в советской стране. Вы пишете про фашистский режим, что они два месяца не дают свидания с родными. А сами что делаете? Лишаете связи с детьми по целому году. Кому нужна такая изоляция? Я человек, который имеет научное сознание, и оно не позволяет мне смириться со своим положением. Кто-то изволил поставить “птичку” против моей фамилии, и, пожалуйста – десять лет. А за что конкретно – никто не сказал. Да и не скажет. Вы получите признание, когда я буду сумасшедший. Вы хотите этого признания добиться путём медленного уничтожения человека. Напрасно”»³⁷.

Із доповіді начальника 8 соловецького відділення Біломоро-Балтійського каналу НКВС СРСР Пономарьова дізнаємось, що станом на листопад 1935 р. Омелян Волох вже 22 місяці перебував в одиночній камері (вочевидь, з перервами). Тобто, з січня-лютого 1934 р. (мовою оригіналу):

«[...] 2. Поведение Волоха продолжает быть вызывающим. По-прежнему нарушает внутренний распорядок изолятора, свистит, поёт, табуреткой стучит в дверь камеры, и на вопросы охраны, почему он стучит табуреткой, отвечает: “Я не стучал”. И повторяет вновь стучать при уходе охраны в сторону других камер. Просьбы и требования о прекращении подобного поведения не помогают. Вынуждены прибегнуть к лишению на известный срок прогулок. 10.11.[1935 г.] Волох, находясь в своей камере, прокричал во весь голос свою фамилию, за что сидит и по какой статье, что было слышно в других камерах. Дежурных стрелков Волох называет не иначе, как “палачами”.

³⁷ Архив Информационного центра МВД по Республике Карелия, д. № 2776 (№ п-14793 УФСБ Республики Карелия), архивно-надзорное дело заключённого Волоха Емельяна Ивановича и др., л. 44.

По поводу навеса оконных зонтов Волох подал заявление на имя нач[альника] III части следующего содержания:

“Нач[альнику] III-й части Соловецких тюрем.
Узник одиночки Волох Емельян.

После 22-х месяцев диких истязаний в одиночке, сегодня 12.11.[1935 г.] меня выдворили на площадь в 5 кв. метров в темницу. Не страшусь я истязаний, а только боюсь, что они становятся более дикими, более бесчеловечными. Не имея никакой возможности избежать разрушения организма, уже подорванного тюрьмой и в лучших условиях, я заявляю именем революции протест против истязаний, ведущих меня к гибели. Я ничего общего с преступлением против революции не имею и не имел. Я знаю, что садизм, применяемый ко мне, не может быть ослаблен, знаю, что мои жалобы и протесты Вас не трогают, а удовлетворяют. Не идя вразрез с искусством убивать постепенно, я отказываюсь от прогулок. Вы решили замучить, в этом меня убеждает сегодняшней день. Узник одиночка в темнице Волох. 12.11.35 г. Тюрьма”.

На прогулки не выходил в течение семи дней. Моральное состояние неудовлетворительное. Продолжает проявлять сильное беспокойство неизвестностью о жизни семьи»³⁸.

Ще однією «гучною» подією стала відмова політичного в'язня Омеляна Волоха проходити дактилоскопію. Аби це зробити, до нього довелось застосувати силу. Ось що повідомлялось про це у документах:

«Зам[естителю] нач[альника] управления Б[ЕЛОМОРО-] Б[АЛТИЙСКОГО] ЛАГ[ЕРЯ] – начальнику III отдела тов. Попову, ст[анция] Мед[вежья]-Гора Кир[овской] ж[елезной] д[ороги].

Дактилоскопия з[а]к[лючённых] правда, не весьма гладко, с некоторыми конфликтами и сопротивлениями по отделению закончена. Данное мероприятие, со стороны отдельных з[а]к - [ключённых] было встречено отрицательно [...].

При проведении дактилоскопии в Кремлевском изоляторе, мы встретили категорическое сопротивление со стороны: Волоха Емельяна Ивановича, Яворского Александра Константинови-

³⁸ Архив Информационного центра МВД по Республике Карелия, д. № 2776 (№ п-14793 УФСБ Республики Карелия), архивно-надзорное дело заключённого Волоха Емельяна Ивановича и др., л. 44.

ча и Цельнерзерн Пауль Эрнстовича. Все наши попытки провести данную работу с ними в нормальных условиях успеха не имели. Во избежание шума и крика в изоляторе пришлось их дактилоскопирование перенести в баню, где и была проведена (в данный день) при физическом, с их стороны, сопротивлении.

После отпечатки отмыться в бане Волох и Яворский отказались и через некоторое время они вызвали к себе Начальника III Части т. Акимова.

В беседе с последним Волох весьма в спокойном тоне познакомил со своей биографией, вплоть до момента его ареста, старался подчеркнуть, что он на сторону Сов[етской] власти “со своими войсками” перешёл добровольно и что целиком был на стороне Сов[етской] власти и Компартии, которую защищал и стал бы защищать до последней капли крови.

Свой арест, как он говорит, считал просто ошибкой и не терял надежды, что эта ошибка будет исправлена, он сидел 2 года, написал в разные адресаты 27 заявлений и ни одного не получил ответа, даже не считают нужным сообщить мне, как живёт моя семья. Теперь, (продолжает тот [Волох]), я убедился, что это издевательство и ругаю себя, что я на протяжении ряда лет помогал создавать условия для этого издевательства. Я эти методы издевательства отношу к временам Иоанна Грозного, в них очень много общего, учтите (продолжает он), что 3-х лет для установления моей невиновности срок достаточный, но конца не видать, а издевательства продолжаются, что же Вы делаете с людьми, которые действительно виновны? (задаёт вопрос).

Затем он переходит к отпечатке пальцев, говоря: “Вы насильно берете оттиски пальцев, в тот момент, когда я ещё не терял надежды, что разум восторжествует, а тут как от уголовного берут насильно оттиски пальцев – продолжается дальнейшее издевательство, морально меня это не оскорбляет, но ведь это глупо и мне просто обидно за тех, кто эту глупость допускает”.

Затем остановился на посещении его тов. Берманом в октябре 1935 г., который, якобы, задал вопрос: “Не бьют ли его здесь?”. Из этого Волох делает вывод, что, стало быть, бить – это в действительности имеет место.

В заключение Волох ещё раз повторил, путь его прихода к большевикам – задав вопрос: “За что ему мстит Партия в тот момент, когда она сильна”. “И пояснил, что”, он себя очень корит и ругает, что пришёл к большевикам и работал с ними, готовя для себя же цепи.

При выходе Акимова из камеры, он бросил фразу: “Акимов, а все-таки я бы и сейчас защищал советскую власть”.

Находясь в камере, Акимовым был обнаружен черновой набросок (карандашом) изображающий насильственный снимок пальцев Волоха (рисунок набросал сам Волох).

Данный список Волох охотно передал Акимову (набросок прилагается). Яворский заявил Акимову, что: “[...] он всеми фибрами своей души возмущается таким гнусным издевательством, и что он никак не ожидал, что его революционера, не раз приговорённого в капиталистических странах к смертной казни, смешают в СССР с уголовниками. Ну, пусть (продолжает он) по каким-либо политическим соображениям меня надо изолировать, хотя я и этого не вижу, зачем ещё это издевательство”.

Вообще при разговоре с Акимовым Яворский сильно волновался и нервничал. В знак протеста Волох и Яворский отказались от прогулки и посещения бани.

Начальник 8 сол[овецкого] отделения
Б[еломоро-]Б[алтийского] К[анала] НКВД Пономарев
Начальник III части Акимов

11 января 1936 года, № 41, о[стров] Соловки»³⁹.

На жаль, доки що не вдалося виявити документів про буденність О. Волоха під час перебування в ув'язненні після січня 1936 р. Як відомо, він був розстріляний у числі інших відомих соловецьких політв'язнів під селищем Сандормох (Карелія, РФ) між 27 жовтня та 4 листопада 1937 р.⁴⁰

Події, які зумовив О. Волох, проходили тлі Української революції 1918–1921 рр. Вони стали яскравим свідченням, що політичні дискусії в умовах війни за державність виявилися вбивчими для незалежності України.

Оманливість гасел російських більшовиків спричинила феномен «червоних гайдамаків». У подальшому всі, хто довірився комуністичній пропаганді, опинилися у таборах або були фізично знищені упродовж 1920–1930-х рр.

³⁹ Архив Информационного центра МВД по Республике Карелия, д. № 2776 (№ п-14793 УФСБ Республики Карелия), архивно-надзорное дело заключённого Волоха Емельяна Ивановича и др., л. 41–42.

⁴⁰ Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938. – Т. 2. – К., 2003. – С. 916.

До уваги читача пропонується автобіографія Омеляна Волоха, що була написана у камері після арешту у 1933 р. Документ публікується мовою оригіналу.

Автобіографія Омеляна Волоха

12 травня 1933 р.

**АВТОБІОГРАФІЯ ВОЛОХА ОМЕЛЯНА ІВАНОВИЧА,
ЧЛЕНА ВКП(Б). З 15.09.1920 РОКУ, ПАРТКВИТОК N O 688217**

Я народився 18 липня 1886 року в станиці Калніболотці кол. Кубанської області. Тоді мої батьки були в наймах у Кубанського козака.

Постійне мешкання моїх батьків село Білоцерківка – зараз Першотравневе Сватовського району на Донеччині. В селі Першого Травня я відбув своє дитинство і на 6 році залишився без матері. З семи років мене було віддано в найми до сусід[а] куркуля пасти скотину, з семи років я пішов в науку до Церковно-Приходської школи. З цього часу взимку вчився, а влітку був у наймах. Уже [із] 14-ти років я працюю одгрібником із забою в кінній шахті («Мишаловці») на станц[іі] Ласкутовці в Донеччині, бо на капітальну шахту в таких літах на роботу не приймали. Маючи з малих літ ухил до малювання, на 15-му році мого життя місцевий піп завіз мене до Харкова й віддав до живописця – вивісочника Бороздика «мальчиком» в науку на 4 роки. Але я покинув цього хазяїна і сам перейшов до вивісочника Погорілого В. Провчився щось з 5 місяців, бо наука полягала в рубці дров та носці води, й пішки я тікаю додому.

Після цього невдалого кроку зробитися живописцем, я працюю то в шахтах, то ходжу на Кубань на заробітки. Так продовжувалося аж до військової служби.

В 1907 році по рекрутському набору мене взяли на військову службу в артилерію в Батум в Михайлівську фортецю. Як грамотного посилають в учебну команду, але за непорозуміння з фельдфебелем, команди я не закінчив, повернувся назад в роту й через рік був призначений за ротного писаря, зі званням ротного писаря, в кінці 1910 року був звільнений в резерв (запас) армії.

Після солдатчини знов примушений був шукати роботи, працюю на погрузці вугля – станція Насвітевич. В 1911 році ви-

рішаю учитись живописі, приїждяю до Харкова й поступаю в школу живописі ім. Раєвської, що містилася на тепер вулиці Свердлова. Після двох місяців учоби, за відсутністю коштів, кидаю вчитись і знов іду на роботу. Але в 1912 році за кращі роботи в школі Раєвської мені призначають стипендію в пам'ять 50-річчя звільнення селян від кріпацтва. В 1914 році як резервіст призиваюся по мобілізації до війська й відсилаюся на фронт з м. Харкова, з 124 Вороніжським пішим полком. Художнього Училища я не закінчив, не дивлячись, що мав право на відстрочку, але відстрочки мені не дали тому, що я був запасний.

Будучи гарматником, я потрапив у піхоту тому, що з Вороніжським полком посилались на фронт два моїх менших брати Петро і Костя.

На фронті під Перемишлем я захворів і був евакуйований до м. Черкас на Україну, а коли видужав, в той час був набір на 3-х місячні курси в Школу Прапорщиків. Мене як фронтовика, що мав георг[іївський] хрест і освіту 2-го розряду, яку одержав в Художній Школі, було направлено до Київа і залічено до 2-ї школи прапорщиків на Лук'янівці. 15 лютого 1915 року я скінчив школу прапорщиків і був відряджений на фронт у Венгрію – в Безкіді за Карпатами, в 47 Стрілецький Сибірський полк.

При наступі німецького фельдмаршала Макензена мене поранено 5 травня 1915 року під сел[ом] Маковісно. Для лікування евакуйований в Петроград – зараз Ленінград. З Ленінграду після лікування відбуваю до свого полку, який перекинутий був з Галичини на північний Ризький фронт.

Потім в 1916 році полк був знов кинутий до Галичини після Брусилівського наступу. 18 жовтня 1916 року мене знов поранено на вис[оті] 402 під с. Славентин, для лікування евакуйовано до м. Харкова, де я й був аж до лютневої Революції.

28 лютого 1917 року вибухла революція і я відзначив її лише тим, що вийшов на вулицю приколовши рядом з Георгієм Червону стрічку. В квітні 1917 року я знов на фронті в 47 Сиб[ирському] Стр[ілецькому] полку, там мене обирають на заст[упника] голови полкового комітету. На цій виборній посаді я загострюю до себе ставлення з боку офіцерства. За обставинами, що скла-

лися, я роблюся прихильником скінчення війни і цим обурюю проти себе офіцерів свого і інших полків.

Полкові комітети інших полків дивізії й збори офіцерів винесли постанови, що шт[абс-] капітан Волох – ворог Свободи і німецький провокатор.

На влаштоване полкове Свято Революції моя рота вийшла з прапором-гаслом «Долой війну». На мітингу Свята я вперше виступив за припинення війни, на мітингу ж обрали делегацію до Тимчасового Уряду, в число якої увіходив і я. В Петрограді в Таврицькому палаці були збори делегацій, я й тут виступив за припинення війни, за що одержав дуже багато обурливих нарікань з боку делегацій і публіки – кричали, що недостойна руського офіцера моя промова. За ухвалою більшості делегацій вирішено було закликати більшовика тов. Леніна, але т. Ленін не прийшов, а прийшов Зінов'єв. Зінов'єва слухали не всі делегації тому, що тодішній командувач Петроградської військової Округи поруч[ик] Кузьмин закрити збори делегацій, не давши слова Зінов'єву. Але окремі делегати, в тому числі і я, слухали Зинов'єва в кулуарах, це перший раз я побачив і почув більшовицького представника.

Після відвідування декого з Міністрів та мітингу в Клубі армії й флоту, на якому виступали міністри Чернов і Скобелев, а їм опонував Троцький Л., наша делегація повернулася назад.

Ідучи через Київ, де в той час організувалися Українські різні заклади, ми довідалися, що українцям допомагають більшовики, але Українські справи нас глибоко не турбували й ми поїхали далі до свого полку.

За цей час полк не виконав бойового наказу, посилаючись на те, що не прибула делегація від Тимчасового Уряду. Звичайно чекали на нас солдати з тим, що ми скажемо, щоб не воювали, а офіцери – щоб воювали до побідного кінця. Делегацію чекали з великим напруженням і зразу по приїзді її був скликаний мітинг всеї 12 Сиб[ірської] Стр[ілецько] дивізії. На мітинг прибув Командир⁴¹ Тимчасового Уряду Борис Савенков. На голову мітингу був обраний я несподівано для мене. Ми разом з Савенковим

⁴¹ Ймовірно комісар.

опинилися на трибуні. Промова Урядового Комісара була спрямована на продовження війни, але маси солдатів не бажали слухати цього й поступово розходились.

Коли закінчив Савенков промову, то на мітингу залишились тільки гарматчики й офіцери. Савенкова на руках понесли з вигуком «Ура» на авто, а я один лишився на трибуні ще й до цього часу на закритого митінгу.

Це був надзвичайно скрутний для мене момент, бо всі вважали мене за винного у невиконанні полком бойового наказу, а після митінгу і вся дивізія була скерована на невиконання наказів.

Час ішов. Військовий міністр Керенський наказав розформувати 12 Сиб[ірську] Стр[ілецьку] дивізію, але цього зроблено не було, почались уговори й дивізія виступила на позицію вже після наступу Керенського⁴².

Мене, за розпорядженням військового комісара Савенкова, було усунуто з посади й відряджено до Харкову, як невідповідного посаді у військових частинах на фронті.

У кінці липня місяця 1917 року я прибув в розпорядження Харківського військового Начальника, який дав наказ відрядитися мені до Іркутську в Сибір. До Сибіру я не поїхав тому, що познайомився в Харкові з діячами Українського руху й з більшовиками Артемом, Рухимовичем, Межлауком і Коном та Медведєвим. Ці товариші особливо взялися втілювати мені національний дух. 25 жовтня (старий стиль) в Петрограді вибухла пролетарська революція, влада перейшла до більшовицької партії. З приводу цього в Харкові зібралися українські партії й більшовики, в присутственних місцях (зараз будинок Червоної армії), де були переведені зміни військової влади. На коменданта міста Харкова наставлено було мене. На цій посаді я був місяць, а потім прохав звільнити мене, й військова рада задовольнила моє прохання, з відрядженням до 2 Українського Запасного полку, це був єдиний Українізований полк в м. Харкові при Тимчасовому уряді Керенського.

⁴² Йдеться про останню наступальну операцію у червні–липні 1917 р. Її проводили 7, 8 та 11 армії на теренах Галичини та Буковини.

В 2-му Українському полку мене обирають на командира полку і я працюю в ньому, виконуючи всі накази військової Ради. Полк бере участь в боротьбі з корнілівцями під Білгородом. Покінчивши з корніловцями, Антонов-Овсієнко прибув з своїми загонами до Харкова. Після цього ґрунтовне відношення до Українців з боку більшовиків змінилося. Я опинився в протилежному до більшовиків лагері, при цьому я собі не уявляв, що справа дійде до озброєної боротьби.

Внаслідок суперечностей по нацпитанню 2 Український полк був обеззброєний, не скаравши опору. Я примушений був поїхати до Києва. В Києві в той час Центральна Рада була в розгубленості, військо її – Сердюцькі полки – розклалися. В цей час Петлюра був не в Уряді й організував т. з. Повстанський кіш (для захисту незалежності України). Я і вступив до цього коша. Але організація коша йшла мляво, до його ніхто не вступав, а на фронті з більшовиками були одні поразки.

Як відомо, наступ полковника Муравйова та Юрка Коцюбінського вирішив участь Центральної Ради. Київ був взятий Муравйовим, Центральна Рада закликає німців на Україну. Заклик німців особисто мене поставив у ворожий лагер до них. Я зараз же кидаю військову роботу. З посуванням німців на Україну російське офіцерство й усі контрреволюційні елементи піднімають голову й наставляють Гетьмана Скоропадського.

Вся так звана Українська Національна буржуазна демократія не находила нічого спільного з Гетьманщиною тому, що на Україну посунули з усіх кінців російські офіцери і дворянство, завдаючи нищівного вдару Українському націоналізмові.

Мені вдалося аж у червні чи то в липні місяці 1918 року прибути до Харкова, але тут мене пізнав один офіцер 48 Сиб[ірського] Стр[ілецького] полку, він повідомив, що я той большевик, що розклав 12 Сиб[ірську] Стр[ілецьку] дивізію на фронті. Я був затриманий Штабом Корпусу, але втік, не чекаючи передачі німцям як большевика. Хотя в той час я зовсім не був большевиком, навпаки, мене глибоко обурював проти большевиків наступ полковника Муравйова на Київ. За таких обставин я примушений був тікати зпочатку до Словенську⁴³, а потім на Старо-

⁴³ Ймовірно Слов'янська.

більшину, де стояли частини кол. Центральної Ради й були незадавлені Гетьманом. Відемо, що в Ровеньках повстав полк Кості Гордієнка, керівники повстання були німцями розстріляні, а частина вислані до Концтабору в Телу – до Польщі.

Запобігши німецьких рук, я прибув до Київа, де з'яуюсь з Українським Національним клубом, це був центр Українського руху при Гетьмані. Тут можна було знайти людей всияких напрямків. В Київі в той час говорили про події одверто всі на щось таке чекали. Я бачився з Винниченком і говорив з ним про повстання проти Гетьмана, він повідомляв, що з більшовиками Українські партії дійдуть згоди, але щодо Німців – Винниченко вважав їх силу непереможною, якої чіпати не слід.

Але події розгорталися надзвичайно швидко, я поспішив повернутися до Старобільщини, там частин тих, що мені було потрібно, вже не було, їх було пересунуто у Валуйський повіт, там я знайшов в селі Білому-Колодязі 3-ий гайдамацький полк, який був готовий до повстання.

В другій половині листопаду 1918 року Гетьман видав грамоту про об'єднання Української Держави з Російськими силами на чолі з генералом Денікіним. Грамота була за сигнал до повстання, 3-ій полк негайно заарештував командира полку полковн[ика] Сільванського, на чолі полку становлюсь я і посилаю озброєних людей в с. Тарасівку Купянського повіту заарештувати нач[альника] дивізії ген[ерала] Бочковського, але Бочковського зрадницьки попереджує один старшина і тікає разом з ним на Дон.

З Білого Колодязя полк вирушив на станцію Сватове, там стояли німці, але німці нічого подібного не сподівалися і навіть розгубилися до того, що без заперечень дали паротяги й вагони повстанцям для одправки їх (повстанців) до Харкова. Нам пощастило доїхати тільки до станції Вузлової, далі нас німці не пустили і навіть назад повернули в Сватове.

В Сватове прибув Уповноважений від Командувача військ Лівобережної України Отамана Петра Болбочана з наказом 3-му гайдамацькому полку повернутись назад до с. Білий Колодязь, відновити на посаді полковника Сільванського і не порушувати більше так грубо дисципліни. Цей наказ я вважав як провока-

цію проти повстання і наказав повстанцям пересунутися на станцію Переїзна в район заводу «Дон-Сода». Цей крок я зробив тому, що на станції Сватово поруч з німцями залишатися було неможливо.

Розташувавшись на території содового заводу, стало ясно, що доки будуть станції займати німці, повстанський рух буде паралізований. Вирішено було обеззброїти німців на станціях Сватове, Колишевій, Попасній і Переїзній. В моєму розпорядженні було 500 озброєних людей, а німців тільки в Сватовій стояла бригада військ, але ми зробили наскок і виграш був цілковитий. На трьох станціях німці без опору віддали зброю і лише в Сватовій був короткий бій з втратами у нас – 5 повстанців забито і кількох поранено, в німців теж були забиті і ранені.

Внаслідок переведених операцій ми мали 800 полонених німців, яких потім поміняли німецькому командуванню на 2 легкі гармати, 16 000 рушниць і 2 000 000 рушничних набоїв. Це дало змогу мені роздати зброю робітникам шахт і заводів для боротьби з красновцями, що посувалися з Луганського на Дебальцеве. В кінці грудня коло Сватового з'явилися повстанці Сахарова, які примусили чоту, що обороняла Сватове, відійти на Переїзду. З тих повідомлень, що ми їх мали в той час, під Харковим були червоні партизани й тиснили частини Болбочана. Не маючи твердих постановлень про взаємовідносини з більшовиками, бо протів Краснова ми билися разом, мої повстанці примушені були відходити по Донецькій залізниці в напрямі Харкова.

На станції Лиман я одержав наказ Болбочана: «Об'єднатися з донцями для боротьби протів загального ворога більшовиків». На це я дав таку відповідь: «Червоні гайдамаки не будуть зрадниками й ніколи не об'єднуються з чорносотенцями». Під Харків ми прибули в самих останніх числах грудня. Болбочан Харків залишив, і там нікого не було, не заходили й ми до міста.

Від Харкова мої повстанці посунулися до станції Лозової, де й розташувалися, але тут на нас зробив два наскоки Махно з Павлограду. Після другого наскоку ми залишили Лозову й посунулися в бік Полтави, де був розташований штаб отамана Болбочана.

На станції Полтаві перед відрядженням на Кременчук я зустрів Болбочана на пероні й поставив перед ним питання про мету боротьби й взаємовідносини з більшовиками. Болбочан прохав мене прибути до Кременчука для вирішення поставлених мною питань. 6 січня 1919 року Полтаву захопили Червоні.

8 січня на паротязі я поїхав до Кременчука й потрапив на нараду командування в салон-вагоні у Болбочана, який дуже ввічливо мене зустрів і повідомив, що справа йде про те, щоб розпочати будувати «Нову Україну». Далі він говорив, [що] треба остаточно пірвати з Директорією, що по-суті є більшовицька, а також на чолі уряду стоїть людина (Винниченко), що підтримує більшовицькі декрети, цим самим дискредитується перед Антантою боротьба за Самостійну Україну.

Болбочан наказував всім своїм частинам Лівобережної України відходити в район Тирасполю для реорганізації й зв'язку з Одесою, де в той час була Южная Русская армія, греки й французи на чолі з ген[ералом] Ансельном. Цей плян Отамана Болбочана про передачу Українських повстанських частин до рук самої чорної реакції, яка й слухати не хотіла про якийсь там Український рух, мене дуже стурбував.

Повернувшись того ж дня на станцію Лещинівка, я вирішив попередити події, заарештувати Болбочана. Це нелегке завдання треба було виконати негайно. 10 січня з вечора під прикриттям броневників мої повстанці вирушили на станцію Кременчук. На шляху в Кобеляках був розташований штаб дивізії, щоб запобігти непорозумінню, нач[альник] дивізії полк[овник] Заградський був нами теж заарештований. Під виглядом ешелона порожніх вагонів, які потрібні були для евакуації Кременчука, ми досягли станції Кременчук і зробили наскок на потяг Болбочана, який стояв під парами для отправки в Одесу. Тихо без єдиного пострілу Болбочан був заарештований зі своїм штабом і по наказу Директорії відряджений негайно до Київа.

Вірні й самі активні Болбочанівці – Чорношличники, розчищаючи шлях на Знаменку для проїзду Отамана Болбочана, довідалися про його арешт після отправки Болбочана до Київа. Звичайно, що з помсти за Болбочана, Чорношличники улашту-

вали в Крукові бешкет, але це не допомогло виконанню задуманого пляну Болбочаном.

В той же день, коли Болбочан був заарештований, я захворів на тифус і прохворів аж до 18 березня. Після одужання, я прибув до району, де був розташований Запорізький корпус, на чолі якого стояв Отаман Данченко Микола. Частина війська були на безпринциповій боротьбі – не знали за що борються. Сам Отаман Данченко цікавився справою старовинної зброї, яку добув з якогось музею й більш нічим не цікавився. Вважаючи таке явище за надзвичайно ненормальне, що ставило під загрозу віддачі революційно настроєних людей до Одеської реакції, я вирішив зробити рішучий крок, щоб повернути частинам революційний дух.

21 березня 1919 року на станції Зятківці від імені Запорожського корпусу я видаю Універсал, що «Запорожський корпус, нащадки Славних запорожців, визнають Робітничо-Селянську владу – Радянську владу». Цим часом Жмеринку захопили Червоні, й загони ген[ерала] Колодія відійшли на станцію Вапнярка. Сам генерал Колодій визнав Зятківський Універсал і був настановлений ревкомом на командувача військ, що об'єднувалися навколо Універсалу.

Коли я прибув до Вапнярки, там уже сконструювався Вапнярський Раднарком, в склад якого входили більшовики, ліві есери й Українські незалежні есдеки. Визнання генералом Колодієм Універсалу був крок, щоб використати обставини для об'єднання з Одесою, де був представник від УНР ген[ерал] Греков. Першим кроком Колодія було спорудження потягів для відправки родин офіцерів та чиновників до м. Одеси, це туди, проти кого був скерований Універсал.

Для мене було зрозуміло, що революційний крок Запорожського Корпусу скеровується на користь контрреволюції. Я перед Раднаркомом поставив вимогу усунути ген[ерала] Колодія з посади командувача. Раднарком мою вимогу задовольнив і настановив мене на Командувача Радянським Соціалістичним військом.

Треба було дійти згоди з Києвом – з Урядом Раковського, для цього Вапнярський Раднарком виділив делегацію й надіс-

лав до Київа. Через Радіоз'язок було досягнуто попередньої умови, що військові частини Вапнярської групи без ніяких застережень переходять під керівництво Командувача Українських Радянських Червоних військ тов. Антонова-Овсієнка, що в частини призначаються військові політкомісари Київським урядом. Але Київський уряд у Київі нашій делегації поставив вимоги інші:

1 – сдати оруж'є і реорганізувати частини;

2 – видати увесь командний склад, щоб-то змінити увесь комсклад.

Це дало надзвичайний козир противникам об'єднання з червоним військом, була поведена шалена агітація що: «об'єднання, це провокація Волоха, який віддає людей більшовикам на знищення».

Я в цей час був виїхав на станцію Бірзула і там заарештований групою Яніва, що складалася з Галичан. Отаман Янів від імені козаків і старшин своєї групи вітав Універсал і цілком приєднуючись до нього, запрошував мене як командувача приїхати до його частин, щоб усвідомитись в їх вірності. Я не зрозумів, що це провокація, поїхав і був заарештований. Коли сидів під арештом, на станцію Бірзула прибув з Одеси панцерник з греками на чолі з французьким капітаном Лянжером. Янівське військо тепло зустрічало греків.

Мій стан був безнадійний уже хоть би тому, що охорону мене було доручено відомому Козубському. Це означало, що з його рук живими не повертаються. На станції Балта був розташований Курінь Холодного Яру, що довідався про мій арешт і поставив вимогу про звільнення. Крім того, було напружене становище з робітниками депо залізниці.

З Одеси спец[іальним] потягом на Бірзулу прибув товариш міністра закордонних справ УНР Бачинський, наді мною, за його головуванням, влаштовано було що то подібне до суду. Вироком цього суду я усувався з усіх посад і від мене взята підписка не втручатися в справи військові й громадянські. Таким чином, я звільнився з-під арешту в Бірзулі.

Але на Вапнярці події розгорталися діаметрально протилежні тим, як я хотів. Прибувши з Київа делегат есер Антоно-

вич повідомив, що з більшовиками ніякої згоди дійти неможливо, а в цей час зі Жмеринки червоні розпочали наступ, що наявно підкреслювало про недосягнення угоди.

Повна розгубленість і жорстока агітація проти Радянської влади ставили питання про забезпечення життя Вапнярським народним комісарам. Коштувало мені надзвичайних зусиль, щоб забезпечити комісарів від непорозумінь. На станції Тростянець 2 куріні передались до червоних, це куріні того 3-го полку, що був опорою всіх революційних заходів.

Закінчилося все повною дискредитацією моїх заходів про об'єднання з Червоними, я мусив був іти або на бік Червоних, де не було ніяких гарантій за життя. Тоді я вирішив дістатися до Радзивілова в Ставку Отамана Петлюри. За чутками, які тоді були, він теж був схильний визнати Радянську владу на Україні. Сам Отаман Петлюра зустрів мене ганьбою за самовілля. Він мені повідомив, що до Українського руху ставиться прихильно Англія. Тут же він мені запропонував стати на чолі 6 дивізії, що була розташована у Почаїві. Я погодився тому, що склад цієї дивізії був з людей, які були у Вапнярській групі, що перейшли через Бесарабію (Румунія) у Галичину після невдалої спроби об'єднання з Червоною армією.

Прибувши до Почаїва в дивізію, я зустрів тут надзвичайно вороже до мене ставлення старшинства. Воно й слухати не бажало не тільки про те, щоб я був начальником, а навіть і про те, щоб я був у дивізії взагалі. Після такого прийому тікаю до Кременця тому, що були певні відомості про наміри знищити мене.

На цьому й закінчилась моя ідея об'єднатись з Червоною армією Вапнярську групу військ, що була в кількості 22 000 людей, при 116 гарматах і великій кількості кулеметів. Це була помилка Раковського, що не зміг використати сприятливих обставин для захоплення Бесарабії.

З Кременця я вирушив на радянську територію. Прибув в кінці травня до Києва, де був випадково заарештований Київським Ч.К. В той час був об'явлений Червоний терор і я, користуючись непильним доглядом, не дочекався розстрілу і втік. В Києві зустрів Михайличенка, якого знав по Харкову, й прохав його легалізувати моє перебування на радянській території.

Він мені обіцяв це зробити, але попередив, що не дає гарантії за те, що мене не розстріляють. Тоді я вирішив переховуватися, а переховуючись, читав більшовицьку літературу.

Я тоді вже настільки переконався в правості домагань Радянської влади, що пішов на територію Директорії, підняв повстання проти неї й перейшов на бік Рад[янської] влади з озброєними загонами.

Уже того часу, коли Ген[ерал] Денікін випхав з Київа Петлюру, почався розклад Українських національних груп, перехід до Деникіна Галичан, перехід майже всіх офіцерів Генерального Штабу, хитання верхівки в самій Директорії та вишукування шляхів для об'єднання з Деникіним, склалися сприятливі умови для роботи на користь Радянської влади серед козаків, що зовсім не бажали воювати за «єдиную неделімую».

Я знов найшов опору в 3-му гайдамацькому полку, що став підвалиною для організації повстання проти Директорії. Цей полк розстріляв свого командира полку за співчуття Болбочанові.

В перших числах листопада я одверто виступаю й кличу на боротьбу за Радянську владу, спираючись при цьому на 3-й полк. В другій половині листопада в Старому Костянтиніві Петлюра скликав нараду вищого комскладу, до комполків включно, й повідомив, що Українські справи надзвичайно в доброму стані, що навіть Ленін і той визнає доцільним організацію УНР. Разом з тим, Петлюра наказував частинам пересуватися до дружньої Польщі. Всі з ним погоджувалися, лише я один виступив і взяв під сумнів його заяву, що Ленін за УНР. Потім я рішуче протестував проти переходу частин до Польщі. На мої заперечення головний Отаман відповів – більшовиків через недовгий час зовсім не існуватиме, а з Деникіним прийдеться битися. Щоб зберегти сили він наказує піти на територію Польщі.

Після цього я більше з Петлюрою вже не говорив ніколи, пішов до своїх частин і наказав їм пересуватись на Любар, замість Чорного Острову – по наказу командування. В Любарі був піднятий Червоний прапор і до моїх частин приєдналися Волинські повстанці на чолі яких опинився, уже нам відомий, Отаман Данченко. В Любарі дійшла справа до сутички з вірним

Петлюрі частинами й нами була одібрана одна із скарбниць Штабу Головного Отамана. На відібрані кошти мої повстанці утримувалися аж до об'єднання з Червоною армією.

З Любару мої повстанські загони були пересунуті в Красносілку, де я перевів реорганізацію частин, звівши їх в три піших полки, Окрему Волинську бригаду, кінну бригаду, гарматну бригаду й тех[нічний] куріть та окрема комендантська сотня – разом 4200 людей, 5 легких і 2 тяжких гармати при 48 кулеме-тах. Тут же була утворена політично-адміністративна влада, т. з. Волинська повстанська рада.

З Красносілки була надіслана делегація до XII армії Черво-них військ, делегація досягла угоди з XII армією, за якою пов-станські частини відводяться в район Гомель – Мозир для відпочинку й реорганізації. Але під м. Житомир в с. Снігурах несподівано з'явилось Червоне військо й поставило вимогу покласти зброю. Ця вимога збентежила повстанців і лише дяку-ючи моему впливові, не дійшло до озброєної сутички. Червоні частини не були досить сильні, щоб виконати свої завдання по розброєнню моїх повстанців покласти зброю. Я наказав своїм частинам відходити з під Житомиру на Троянів. З'язавшись з УКП боротьбистів, я прохав їх Центральний комітет надіслати до мого Штабу політробітників. Так на очах у частин Червоної армії ми відійшли до с. П'яток. В П'ятки прибули два боротьбис-ти Савицький Сергій і Немоловський Іван. З П'яток я написав листа до Житомирського Ревкому про те, що: «[...] Спробу обез-зброїти мої частини вважаю помилкою, але повстанці ні в яко-му разі не будуть битись з Червоною армією. Ми йдемо в тил Деникіну допомагати Червоній армії. Що об'єднання наше з Червоною армією залишається в силі». З пакетом був надісла-ний гінець, який назад не повернувся, але одержані були відо-мости, що пакет досяг свого призначення.

В П'ятках піднявся галас серед повстанців про те, що більшо-вики хотіли знищити всіх повстанців, що треба закинути дум-ку про об'єднання а пірвати з ними. Прихильники Данченка з бригади Волинських повстанців вимагали захопити Житомир і підняти селян проти більшовиків. З П'яток розбіглася вся Во-линська бригада, взагалі було втрачено більше 1000 людей. Але

я твердо розумів, що використати сприятливий момент і допомогти контрреволюції не входило в мої завдання. З П'яток повстанці пересунулися до Янушполя, де була розпущена Волинська рада, а утворений ревком Правобережжя з двох боротьбистів і я третій. З Янушполя втік Отаман Данченко.

Далі ми пересувалися вночі й досягли Липовця, де нас наздогнали 2 деникінські полки – Севастопольський і Симферопольський. В бою під Липовцем ми не піддалися деникінцям, але поскільки для нас територія ролі не відігравала, то ми продовжували свій рух на Дашів, Китайгород і на Умань, в саме боляче місце деникінського тилу. Деникінці за нами не гнались тому, що у них справи на фронті гіршали.

Ми досягли Теплика і тут одержали відомости, що Умань захопив Юрко Тютюнник і ген[ерал] Омелянович-Павленко за погодженням деникінців. З таких обставин я примушений був іти в обход Умані на Ладжинку, але 1 січня 1920 року під Ладжинкою зав'язалася бійка з бригадою ген[ерала] Бредова, що відходила з Київа до Одеси. Деникінці нанесли нам тяжку поразку, ми втратили багато людей, 5 гармат з 7 і 27 кулеметів.

З-під Ладжинки пересунулись в с. Кочержинку за 7 кілометрів від Умані. Як і всіляка поразка, так і ця, що ми одержали від ген[ерала] Бредова, вплинула негативно на дух повстанців. А Тютюнник це використовував, і його люди провадили агітацію серед повстанців за перехід їх до Тютюнника. Почалась втеча окремих людей до Умані. Тоді я вирішив обезброїти Уманські частини Тютюнника.

З 10 на 11 січня вночі ми захопили Умань. 6 дивізія військ Тютюнника обезброєна була й взята в полон, сам Тютюнник з кіннотою встиг утекти. В Умані була зорганізована радянська влада, а через тиждень прибули снова частини Червоної армії – Богунська дивізія. Тютюнник повів наступ на Умань, але об'єднані сили Богунської дивізії й повстанців наступ відбили. З захопленого наказу Тютюнника довідуємося про його сили навколо Умані. В наказі Тютюнник перелічує ту шкоду, яку Волох заподіяв УНР взагалі й в Умані. «Більшовицький запроданець, пишеться в наказі, Волох позбавив армію УНР матеріальної бази й озброєння».

11 лютого 1920 року рівно через місяць після захоплення Умані по наказу ЦК боротьбистів XII армії Червоних військ і по моєму наказу Червоні загони повстанців в місті Умані були вліті в 60 стріл[ецьку] радянську дивізію й відряджені на польський фронт. А я їх командир, був відкликаний до Київа і з'явився до штабу XII армії до Командарма т. Меженінова.

З Київа мене відряджено було в розпорядження Юго-Западного фронту в Харкові, а тут я одержав посаду за спеціальністю – комроти 3-го запасного стрілецького полку.

Звичайно, керівництво роти мене не задовольняло і я звернувся до ЦК УКПб[оротьбістів] з проханням дати мені якусь іншу роботу. Мене відкликають з військової служби в червні місяці 1920 р. й відряджають до Наркомзему в Центральний Селянський Будинок, де я працюю заступником завідувача й інструктором наркомзему.

Від наркомзему як інструктор, я подорожую в агіт[аційному] потязі голови ВУЦВК тов. Петровського по Україні.

На Агітпотязі імені т. Леніна я подаю заяву про прийом мене до лав партії, і 15 вересня 1920 року осередок потягу приймає мене до лав партії, а загальні збори Основяно-Холодногорського району затвердили цей прийом.

Весною 1921 року мене мобілізують в ЦК і надсилають до ВУЦВКа на постійну роботу. Президія ВУЦВКу призначає мене на начальника оргінструкторського потягу ВУЦВКу, який робе рейди в самі віддалі й бандитські райони. Потім займаю цілу низку посад у ВУЦВКу й виконую особливі доручення президії.

З 1923 по 1925 рік завідую прийомною голови ВУЦВКу й увесь час приймаю участь в роботі Ц[ентральної] Комісії незможних селян.

В березні 1925 року ЦК посилає мене для праці в Держстрах на посаду керівника гарантійного відділу, а потім я – Управитель адмінорганізаційного відділу.

В 1928 році працюю в Коопбудспілці.

В 1929 по 1932 рік – працюю Головшляхуправі на керівній науково-дослідчій роботі – Директор НД інституту.

В 1932 році – в Дніпромісті – керівник планувального сектору.

В цьому ж році переходжу на роботу за пропозицією сектору кадрів ЦК КП(б)У до ВУКу Спілки Шоферів на посаду Голови Упрбюро ШС.

Поруч з цим, виконував низку завдань ЦК по різних політкампаніях: колективізація куркуля як класи⁴⁴, хлібозаготівлі починаючи з 1928 року, лісозаготівлі, засів картоплі та інші. Виконував завдання партії бездоганно й без попереджень, виправдовуючи довір'я її. Крім того, працював у профспілкових радянських і громадянських організаціях, був обраний декілька раз в керівні органи цих організацій.

Працюючи як член комуністичної партії – мене обирали в керівні органи партосередків, в члени бюро і на секретаря комосередку.

Вночі з 4 на 5 травня 1933 року мене заарештовано по Ордеру ДПУ. Прибув до ДПУ УСРР о 2 годині ночі 5 травня і ув'язнений в камері № 37.

Волох О.І.

12 травня 1933 року, камера № 37.

Написав всього сторінок 26 в цьому зошиті».

ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр.60683, арк. 5–17.

Оригінал. Рукопис.

REFERENCES

1. Dukel'skij, S. (1989). *ChK na Ukraine*. Edmonton. [in Russian].
2. Kokin, S., Kulakovs'kyj, P., Smyrnov, H. Shapoval, Yu. (Comps.). (2003). *Ostannia adresa. Rozstrily solovets'kykh v'iazniv z Ukrainy u 1937–1938*. Vol. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Koval'chuk, M. (2009). Ostannij zakolot otamana O. Volokha (hruden' 1919 r. – sichen' 1920 r.). *Vijs'kovo-istorychnyj al'manakh*. Vol. 2 (19), 18–41. [in Ukrainian].
4. Sosiura, V. (1997). *Tretia rota*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Tinchenko, Ya. (2001, August 21). Samyj bujnyj soloveckij zaklyuchyonnyj. *Kievskie Vedomosti*. [in Russian].
6. Tinchenko, Ya. (Comp.). (2012). *Kniga ucheta lic sostoyavshix na osobom uchete byvshix belyx oficerov v organax GPU Ukrainy*. Vol. 2. Kyiv. [in Russian].

⁴⁴ Так у тексті.

7. Tynchenko, Ya. (1994). Zlyj henij Symona Petliury: rozghadana taiemnytsia otamana Volokha. *Akademiia, humanitarnyj al'manakh*, 1, 5–14. [in Ukrainian].
8. Tynchenko, Ya. (2017). Chornoshlychnyk, rozvidnyk ta pidpil'nyk Fedir Bozhko. In *Lytsari Zymovykh pokhodiv, 1919–1922 rr.* (pp. 333–337). Kyiv. [in Ukrainian].

Tynchenko Ya. From «Arsenal» to Solovky: the fate of Ataman Omelyan Volokh and his Red Haidamaks

The purpose of the article is to reconstruct the biography of former Commander-in-Chief of the Russian Imperial Army, an active participant in the Ukrainian Revolution of 1918–1921 Omelyan Volokh (1886–1937).

Methods and methodology. The author used a combination of particular historical and generally scientific methods. In the survey, the author used the prosopographic method. This method helped to trace the events of the Ukrainian Revolution through the life of military figure O. Volokh. Methods of hermeneutics and critical analysis of the historical source were leading in dealing with the revealed archival-criminal cases of the Red Haidamaks.

Conclusions. The author explored the phenomenon of Red Haidamaks against the backdrop of the Ukrainian Revolution of 1918–1921. Ideological beliefs caused the transition of military units under the command of Omelyan Volokh to the side of the Bolshevik army. Omelyan Volokh thought that the national policy, declared by the Bolsheviks (the right of nations to self-determination) could help to build independent Ukrainian Socialist state. On the opposite, he rejected the ideas of the White Movement's representatives about the «one and indivisible Russian state». The perspective of building a state based on the model of European bourgeois democracies also did not arise admiration for O. Volokh because of the striking social inequality in European countries.

However, after moving to the side of the Red Army, units of the Red Haidamaks of O. Volokh were scattered among personnel units. The hopes of the former otaman for the development of Ukrainian national military units were not justified. Most of his partners were arrested during the 1920s and 1930s. Despite their revolutionary merit and state rewards, they were either imprisoned or killed. Omelyan Volokh was arrested in 1933 and served his sentence in Solovetsky camp. In 1937 as part of the so-called «Solovetsky stage» was shot in late October - early November 1937 in the tract Sandormokh (Republic of Karelia, Russian Federation).

Key words: the Ukrainian People's Republic, Ukrainian Communist Party (Fighters), Ukrainian Military Organization, Solovky, Omelyan Volokh.